

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
 ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԳԱՎԱՌԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ
 ՀԱՅ-ԱՂԲԵԶԱՆԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԸ ՈՐՈՇՈՂ
 ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻՆ
 (1920-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)*

Անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի, միջև գոյություն ունեցող տարածքային-սահմանային խնդիրները 1920–1921 թթ. այդ հանրապետությունների խորհրդայնացումից հետո առավել սուր բնույթ ստացան։ Իրենց սրությամբ առանձնանում էին Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության և Ադրբեջանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության միջև սուկա տարածքային-սահմանային խնդիրները, պայմանավորված հայկական մի շարք տարածքների նկատմամբ ադրբեջանական կողմի ոտնձգություններով։

Առաջին հայացքից թվում էր, թե Հայաստանի խորհրդայնացումը հող նախապատրաստեց խնդիրների արդարացի կարգավորման համար։ Խոսքն առավելապես վերաբերվում է 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին մի կողմից Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանի, իսկ մյուս՝ ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչներ Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) և Համբարձում Տերտերյանի միջև երևանում ստորագրված համաձայնագրին, որի երրորդ

* Հոդվածը պատրաստվել է ՀՀ ԿԳՆ Գիտության պետական կոմիտեի՝ գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության պայմանագրային (թեմատիկ) ֆինանսավորմամբ իրականացվող «13–6A402» ծածկագրով թեմայի ուսումնասիրության շրջանակներում։

հողվածով Խորհրդային Ռուսաստանը Խորհրդային Հայաստանի անբաժան տարածքներ էր ճանաչում Երևանի նահանգը՝ իր բոլոր գավառներով, Կարսի մարզի մի մասը, Ելիզավետպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառը, Ղազախի գավառի մի մասը, ինչպես նաև Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի Հանրապետության տիրապետության տակ էին գտնվում մինչև 1920 թ. սեպտեմբերի 28-ը⁶¹։ Սակայն Խորհրդային Ռուսաստանը հավատարիմ չմնաց համաձայնագրի կետերին⁶²։

1921 թ. հոկտեմբերի 12-13-ին տեղի ունեցած հայ և ադրբեջանցի «պատասխանատու գործիչների» խորհրդակցության ժամանակ որոշվեց Զանգեզուրի գավառի տարածքում՝ երկու պետությունների միջև ժամանակավոր սահմանագիծ հաստատել։ Ըստ այդմ՝ Ադրբեջանի մաս համարվեցին այն տարածքները, որտեղ 1921 թ. ապրիլին անց էին կացվել տեղական խորհուրդների ընտրություններ, իսկ Հայաստանի տարածք՝ մինչև 1921 թ. հուլիսը Գ. Նժդեհի իշխանության ներքո գտնվող տարածքները⁶³։

Խորհրդային Ադրբեջանը քայլեր էր կատարում Խորհրդային Հայաստանից նոր տարածքներ բռնագավթելու նպատակով։ Այդ իրանականացվում էր սահմանային համաձայնագրերի կնքումից հետո առկա վեճերի «վերջնական» լուծման նպատակով՝ Անդրկովկասյան Դաշնության կենտգործկոմին կից ստեղ-

⁶¹ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբագրությամբ Գ. Ա. Գալոյանի և Վ. Ն. Ղազախեցյանի, Երևան, 2000, էջ 383-384։

⁶² Մանրամասն տե՛ս Խաչատրյան Կ., Բադալյան Գ., ՀՍԽՍՀ տարածքի և սահմանների ձևավորումը (1920 թ. դեկտեմբեր – 1922 թ. սկիզբ), «Հայոց պատմության հարցեր (գիտական հողվածների ժողովածու)», № 14, Երևան, 2013, էջ 178-185։

⁶³ Մանրամասն տե՛ս Սուքիասյան Ն. Կ., Զանգեզուրի գավառի բաժանումը 1921 թվականին. Զանգեզուրում Խորհրդային Հայաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի միջպետական սահմանի ձևավորման պատմությունից, «Վեմ», 2014, N 4, էջ 156-158։

ծված հանձնաժողովի շրջանակներում (դեկ.՝ Սարգիս Համբարձումյան, ում 1923 թ. մայիսի 14-ին փոխարինեց Ս. Կասյանը)⁶⁴:

Առանձին տարածքների պատկանելության շուրջ առկա տարաձայնությունների բարդության պատճառով հանձնաժողովին կից ստեղծվել և գործել են տարածքային ժամանակավոր հանձնաժողովներ: Դրանց շարքում իրենց կարևորությամբ առանձնանում էին 1923 թ. հոկտեմբերի 18-ին Գեորգի Ստուրուայի, և նույն թվականի նոյեմբերի 12-ին Սիլվեստր Թողրիայի կողմից ստեղծված հանձնաժողովները, որոնք նպատակ ունեին հարթել տարածաշրջանում լարվածության և բախումների հանգեցնող Զանգեզուրի և Քրդստանի միջև առկա վեճերը⁶⁵:

Այդ հանձնաժողովների աշխատանքներին՝ որպես ՀՍԽՀ ներկայացուցիչ, մասնակցել է նաև խորհրդահայ ականավոր արձակագիր Ակսել Բակունցը⁶⁶: Հանձնաժողովի աշխատանքների ընթացքի, առաջացած վեճերի ու խոչընդոտների, որոշումների ու սահմանագծման վերաբերյալ Բակունցի զեկուցումներից ու նամակներից կարելի է պատկերացնել, թե ինչ պայմաններում էր ընթանում հանձնաժողովի աշխատանքները, որ հարցերի շուրջ էին վեճերը և, վերջապես, ո՞րն էր պատճառը, որ մեծ

⁶⁴ Մանրամասն տե՛ս Սահակյան Ա., Հայաստանը Անդրկովկասյան Դաշնության կազմում (խանդավառ միավորումից մինչև անադմուկ բաժանում), Երևան, 2013, էջ 175-185:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 176-177:

⁶⁶ Ա. Բակունցը մասնագիտությամբ գյուղատնտես էր: 1923-1924 թթ. նա խորհրդային Հայաստանի հողագործության ժողովրդական կոմիսարիատի Երևանի սերմնաբուծարանի կառավարչի օգնականն էր: 1924 թ. հոկտեմբերին մեկնել է Զանգեզուր՝ որպես գավառի գյուղատնտես, ապա հանդիսացել է գավառային գործադիր կոմիտեի հողագործության բաժնի վարիչ: 1926 թ. մարտին վերադարձել է Երևան՝ զբաղեցնելով Հողժողկոմատի գյուղվարչության գյուղատնտեսի, այնուհետև գյուղվարչության պետի տեղակալի պաշտոնները (տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Ակսել Բակունցի գործունեությունը ՀՍԽՀ հողժողկոմատի կոլեգիայում (1925-1928 թթ.), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1979, N 2, էջ 90):

թվով հայկական տարածքներ գիջվում էին Խորհրդային Ադրբեջանին:

Հարցի առնչությամբ հետաքրքրական է Ա. Բակունցի՝ 1926 թ. հոկտեմբերի 18-ին ՀՍԽՀ հողագործության ժողկոմատի հողվարչությանն ուղղված գեկուցումը: Ջեկուցման մեջ հանձնաժողովի աշխատանքների մի շարք թերությունների շարքում ընդգծվում էր նաև այն, որ «հողհանձնաժողովը սահմաններն անցկացնելիս ի նկատի չէր առնում երկու կողմի հողերի քանակը: Այսինքն՝ թե այս կամ այն գյուղն ինչքան հող ունի, ինչ կապեր ունի հարևան շրջանների կենտրոնների հետ: Ստացվում էր այնպես, որ սահմանն անցկացնելու միակ հիմքը դա էթնիկական սկզբունքն էր, այսինքն՝ հայ գյուղերը մնացին Ջանգեզուրին, թուրք գյուղերն՝ Ադրբեջանին»⁶⁷:

Բնականաբար, ազգային սկզբունքը կարևոր զենք էր Խորհրդային Ադրբեջանի ձեռքին, քանի որ որոշ թուրքական գյուղեր սեպի նման խրվել էին հայկական գյուղերի միջև, և հնարավորություն էին ընձեռում Ադրբեջանի օգտին սահմանային վերաձևումներ կատարել: Այդ մասին է վկայում 1926 թ. նոյեմբերի 13-ին Անդրկենտգործկոմի սահմանագծման հանձնաժողովի գործունեության մասին Հայաստանի ժողկոմխորհին ուղղված Ա. Բակունցի գեկուցագիրը, որտեղ պատկերավոր կերպով ներկայացվում է Խորհրդային Ադրբեջանի ներկայացուցիչների կողմից հայ և թուրք գյուղացիների միջև հարաբերությունները սրելու և թշնամանք սերմանելու նպատակով ծրագրված վեճերի առաջացումը⁶⁸:

⁶⁷ Բակունց Ա., Երկեր, հատոր IV, Երևան, 1984, էջ 482:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 486-487:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ չեն անտեսվել նաև մի շարք այլ պարագաներ (հատկապես տնտեսական գործոնը): Մասնավորապես, խոսելով 1924 թ. հուլիսի 11-ին կատարված սահմանազման մասին՝ 1926 թ. հոկտեմբերի 18-ին գրված նույն զեկուցագրում Ակսել Բակունցն արձանագրում է դրանում կատարված փոփոխության մասին, որը տեղի էր ունեցել թուրք գյուղացիների ցանկությամբ՝ հոգուտ Զանգեզուրի⁶⁹: Ասվածին լրացնելու են գալիս Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող մի քանի զեկուցագրեր, որոնցում Զանգեզուրի շրջանի աղբյուրաբանական գյուղերի գյուղացիները մի քանի անգամ դիմումներ են ուղղում Զանգեզուրի գավգործկոմին՝ խնդրելով ընդունել իրենց գավգործկոմի իշխանության տակ: Հաշվի էր առնվում այն հանգամանքը, որ գյուղացիները տնտեսապես կապված են Կապանի հետ, և իրենց 50 %-ը աշխատում է հանքերում⁷⁰:

Այս և նմանատիպ փաստերը կարող էին օգտագործվել Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների կողմից՝ առաջ քաշելու համար, այսպես կոչված, տնտեսական սկզբունքը: Սակայն, մյուս կողմից, 1923 թ. հուլիսին «Կարմիր Քրդստան»-ի ստեղծումը որոշակիորեն կաշկանդում էր Հայաստանի գործողությունները: Դա են փաստում Բակունցի զեկուցագրերում նշված մի շարք փաստեր: Այսպես, խոսելով սահմանների մասին՝ նա նշում է, որ Քրդստանի գյուղերի մասին ճշգրիտ տեղեկություններ չկան, այսինքն՝ հայտնի չէր ո՛չ նրանց բնակչության թիվը, և ո՛չ էլ հողերի չափը, ինչպես նաև նշված չէին հստակ սահմաններ⁷¹: Սա պատասխան է այն հարցին, թե արդյո՞ք եղել է հաստատուն սահմաններով, այսպես կոչված, «Կարմիր

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 486-487:

⁷⁰ ՀԱԱ, ֆ. 132, ց. 1, գ. 444, թ. 1-7 շրջ.:

⁷¹ Բակունց Ա., նշվ. աշխ., էջ 482-483:

Քրդստան»։ Վերջինս, իբրև քրդական ինքնավարություն, ադրբեջանական իշխանությունների կողմից ՀՍԽՀ-ի և ԼՂԻՄ-ի միջև ստեղծված և քրդերով բնակեցված տարածք էր, որը գոյություն է ունեցել 1923-1929 թթ.։ Փաստացի կազմավորելով քրդական գավառը՝ և՛ Մոսկվան, և՛ Բաքուն իրենց շահերն ու հեռահար նպատակներն ունեին⁷²։

Իր մեկ այլ գեկուցագրում՝ գրված 1926 թ. սեպտեմբերի 6-ին, Ա. Բակունցը խոսում է Տեղ և Խնածախ գյուղերի մասին, որոնց սահմանները 1926 թ. կատարվող ներքին հողաբաժանության ժամանակ դեռևս անորոշ էին⁷³։ Այս երկու սահմանամերձ գյուղերի շուրջ առկա վեճերը պարզորոշ կերպով արտահայտում էին Ադրբեջանի նկրտումները ռազմավարական և տնտեսական տեսանկյունից մեծ կարևորություն ունեցող սահմանամերձ շրջանների նկատմամբ։

1925-1927 թթ. Ա. Բակունցը մասնակցել է գավառների սահմանագծման հանձնաժողովի 6 նիստերի։ Մեծ կարևորություն ունեն նաև 1925 թ. դեկտեմբերի 17-ին Հողժողկոմատի կոլեգիայում⁷⁴ և նույն թվականի դեկտեմբերի 29-ին Զանգեզուրի գավգործկոմի նիստում⁷⁵ հանձնաժողովի աշխատանքի ընթացքի մասին նրա ներկայացրած գեկուցագրերը։

Տարածքային-սահմանային խնդիրները մասնակի հանգուցալուծվեցին 1929 թ. փետրվարի 18-ին գումարված Անդրդաշնության Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի նախագահության

⁷² Բաբայան Դ., Կարմիր Քրդստան. կազմավորման և լուծարման աշխարհագրական ասպեկտները, «21-րդ դար», 2005, N 4, էջ 83-106։

⁷³ Բակունց Ա., նշվ. աշխ., էջ 477։

⁷⁴ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Ակսել Բակունցի գործունեությունը ՀՍԽՀ հողժողկոմատի կոլեգիայում (1925-1928 թթ.), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1979, N 2, էջ 99։

⁷⁵ Տե՛ս Բեգլարյան Լ., էջեր Ակսել Բակունցի գյուղատնտեսական գործունեությունից, Երևան, 1969, էջ 21։

նիստում, որտեղ ընդունված որոշման համաձայն՝ ԱՍԽՀ Ջաբրայիլի շրջանին անցավ ՀԱԽՀ Կապանի շրջանի հարավ-արևելյան մի հատվածը՝ Շայֆլի, Գիրգիլի, Նաջաֆլար, Կարագյուլ, Չուխուր-Յուրդ, Վերին Քենլիկ, Թագաքենդ, Առաջին Քյալի, Ջանբար, Շարիկուն, Ադքենդ, Քյուլի, Գյուն-դշլախ, Փիրվեյսլի, Շուրունլի, Բուրջանլար, Սեիդլար, Ներքին Քուլակլի, Ղազանչի-Տուլու-Կիտյախ գյուղերը⁷⁶:

Նիստում որոշվեց նաև 1920-ական թթ. սկզբից լուծման սպառող մյուս տարածքների ճակատագիրը: Այսպես՝ որոշման համաձայն Դիլիջան-Ղազախ հատվածում 11659 դես.⁷⁷ հանձնվեց Ղազախի գավառին, իսկ 4000 դես.՝ Դիլիջանի գավառին: Դարալագյազ-Քրդստան հատվածում, «Արագեյար» արոտավայրերի շրջանում գտնվող 12000 դես. տարածքն ամբողջությամբ տրվեց Ադրբեջանին: Հայաստանի համար աննպաստ դասավորվեց նաև Լենինական-Ախալքալաք հատվածում առկա վեճը⁷⁸:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ Ա. Բակունցի հաղորդած տեղեկությունները հարուստ նյութ են պարունակում Ջանգեգուրի գյուղերի, բնակչության կազմի, նրանց դրության վերաբերյալ, նաև թե ինչպես էին բնակիչներն արձագանքում սահմանագծման աշխատանքներին: Դրանք թույլ են տալիս լայն պատկերացում կազմել տվյալ ժամանակահատվածի սահմանային ձևափոխումների մասին:

⁷⁶ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 267, թ. 78-79 (տեղանունների ճշգրտումը՝ Գեղամ Բաղալյանի):

⁷⁷ 1 դեսյատինը հավասար է 1.09 հեկտարի:

⁷⁸ ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 267, թ. 79 և շրջ.:

AKSEL BAKUNTS' PARTICIPATION AT THE ACTIVITIES
OF COMMITTEE DETERMINING THE ARMENIAN-
AZERBAIJANI BORDER AT THE TERRITORY OF ZANGEZUR
PROVINCE (IN THE 1920s)

SUMMARY

The Soviet Azerbaijan tried to obtain new territories at the expense of the Soviet Armenia. It was carried out within the central and local committees organized by the Central Executive Committee of the Transcaucasian Federation. The famous Armenian writer Aksel Bakunts also took part in these activities. His reports and letters are an important source to study the process of border demarcation between Soviet Armenia and Soviet Azerbaijan in the mid 1920s.

**УЧАСТИЕ АКСЕЛА БАКУНЦА В КОМИССИИ ПО
ОПРЕДЕЛЕНИЮ АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ГРАНИЦЫ НА ТЕРРИТОРИИ ЗАНГЕЗУРСКОГО УЕЗДА
(1920-ЫЕ ГОДЫ)**

РЕЗЮМЕ

Советский Азербайджан стремился овладеть новыми территориями за счет Советской Армении. Это осуществлялось в рамках решений центральных и местных комиссий, созданных Центральным Исполнительным Комитетом Закавказской Федерации. В работах комиссии принимал участие и знаменитый армянский писатель А. Бакунц. Письма и рапорты Бакунца являются важным источником для изучения процесса армяно-азербайджанского территориального разграничения в середине 1920-ых годов.